

„Tipikus problémák”
Nietzsche és a prototípus-elmélet

Jelige: VIN 979
Lezárás dátuma: 2015. 1. 04.

TARTALOM:

1. KÉRDÉSFELVETÉS: MENNYIRE ÚJ A PROBLÉMA? A FILOZÓFIAI HÁTTÉR	3
2. NIETZSCHE NYELVELMÉLETE	4
3. A KLASSZIKUS ELMÉLET	6
4. A PROTOTÍPUS-ELMÉLET	8
5. A PROTOTÍPUS-ELMÉLET PROBLÉMÁI	12
5.1 Határproblémák	12
5.2 A prototípus-effektus	12
5.3 Hiányzó prototípusok	13
5.4 Nem lehetne tipikus	14
5.5 Megmaradó kérdések	15
6. A FELMERÜLT PROBLÉMÁK	15
7. ÖSSZEVETÉS	18
7.1 Emberi relációk Nietzsche-nél és a perceptuális kiugróság	18
7.2 Kognitív gazdaságosság és Nietzsche leegyszerűsítése	19
7.3 A testesültség kérdése a prototípus-elméletben és Nietzsche-nél	20
7.4 Képiség Nietzsche-nél és a prototípus-elméletben	20
7.5 Társadalmilag konvencionálódott hazugság Nietzsche-nél és a kulturális különbségek problémája a prototípus-elméletben	21
7.6 Nietzsche nyelvi modellje és a prototípus-elmélet	22
8. EREDMÉNYEK	23
BIBLIOGRÁFIA	26

Bevezetés

A prototípus-elméletet főként a kognitív tudományok területén használják, jelen van a pszicholingvisztikában, kognitív nyelvészetben, szemantikában, és a kognitív pszichológia is alkalmazza. Fontos szempont a neurolingvisztikában és a mesterségesintelligencia-kutatásban. Dolgozatom témája tehát határterületen mozog, illetve olyan kutatási területekbe, tudományos ágakba sorolható be, melyek maguk is interdiszciplináris jellegűek. A megismeréstudomány minden olyan tudományterületet magába foglal, amely legalább egyik szintjén a megismerési folyamatokkal foglalkozik. A pszichológia, filozófia, nyelvészet, antropológia, biológia és számítástechnika egymást sokszor részlegesen átfedő területeiről van szó. A megismeréstudomány tehát leginkább egy közös módszertani elv, melyet széleskörűen alkalmaznak, és amely a megismerési szempontot helyezi előtérbe.

Fontos kérdés, hogy a prototípus-elmélet empirikus vagy inkább elméleti problémára reflektál-e? Ezt az elméletet leginkább az alkalmazott tudományokban hasznosítják, azonban a felmerülő kérdések és problémák nem mindig vizsgálhatóak a gyakorlatban, illetve visszavezethetnek a nyelvfilozófiai alapokhoz. A prototípus-elméletről bővebben a 4. *A prototípuselmélet* és az 5. *A prototípus-elmélet problémái* című fejezetekben lesz szó.

Miért hasznos Nietzschét, mint klasszikus forrást választanunk e problémakör tárgyalásához? Filozófiai programja a maga korában újszerű volt, nyelvfilozófiai része nem egyeztethető össze a korban jellemző nyelvszemlélettel. Nietzsche ebben is szakít a hagyományos gondolkodással. Nyelvelméletében szinte az összes nagy kérdés fölmerül, különös tekintettel a fogalomalkotás és a kategorizáció problémáira, amelyek egyik megoldását ma a prototípus-elmélet igyekszik nyújtani. Ugyanakkor Nietzsche nyelvelméletében szinte teljes körű mentális nyelvi modell is kibontakozik, amely igen alkalmas arra, hogy a maiakkal összevessük. Ennek részleteit a 2. *Nietzsche nyelvelmélete* című fejezet fogja tárgyalni.

Hivatkozási rendszer: dolgozatom hivatkozása a nyelvtudományokban is alkalmazott Harvard-rendszert követi: lábjegyzetek helyett szövegközi hivatkozásokat használlok, a dolgozat végén bibliográfiával kiegészítve. A vizsgált kategóriák nevét csupa nagybetűvel írom.

1. Kérdésfelvetés: Mennyire új a probléma? A filozófiai háttér

Olyan, viszonylag fiatal tudományágak, mint a kognitív tudományok, és újszerű elméletek, mint a prototípus-elmélet hosszabb előzmény nélküli áttöréseknek, paradigmaváltásoknak tűnhetnek. Ha azonban megvizsgáljuk a problémafelvetés korábbi nyelvfilozófiai alapjait, meglepően hasonló előzményekre lelhetünk. Dolgozatom egyik felvetése, hogy érdemes összevetni ezeket az alapokat, illetve előzményeket a mai elméletekben megfogalmazott tézisekkel.

Nietzsche nyelvelméletét megvizsgálva a nyelvészeti körökben méltán sokat idézett, *Az igazságról és hazugságról nem-morális értelemben* (eredeti cím és megjelenés: *Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinne*, 1873) című művében több nagyon érdekes és a prototípus-elmélet által is felvetett probléma található. *A hatalom akarása* (eredeti cím és megjelenés: *Der Wille zur Macht*, 1901) című művében is több helyütt visszatér a kérdéskör (itt eltekintünk annak tárgyalásától, hogy a *Wille zur Macht* filológiaiailag mennyiben hiteles). Ebbe a kérdéskörbe – meglátásom szerint – a jelentés és valóság kapcsolata, valamint a fogalmakkal kapcsolatos kategorizációs problémák tartoznak, olyan felvetések, amelyek a prototípus-elméletnek is problémái, és amelyeket az 5. *A prototípus-elmélet problémái* című részben fejtek ki.

A prototípus-elmélet gyökere – a kategorizáció problémája – azonban ennél jóval korábbra is visszavezethető. Ezzel már Arisztotelész is foglalkozott (a *Kategóriákban*), és azóta is a nyelvfilozófia fő kérdései közé tartozik. Az újkorban Kant filozófiájában is fontos szerepet játszik (*A tiszta ész kritikája*, ld. a transzcendentális analitika kategóriatanát) az emberi megismerés kérdése, ami a kognitív tudomány lényegi kutatási témája. Úgy tűnik, a kognitív szemlélet sok tekintetben támaszkodik e nagy elődökre az emberi megismerés folyamatának feltérképezése során.

Dolgozatom középpontjában a prototípus-elmélet áll, közelebbről annak problémái, melyekhez Nietzsche nyelvelmélete szolgáltatja a háttérrel. Nietzsche *Az igazságról és hazugságról nem-morális értelemben* című művét nyelvészeti témák kutatásához is sokan és sokféle összefüggésben felhasználták már. Ez azért lehetséges, mert a benne felvetett problémák mind a mai napig változatlanul felmerülnek, hiszen Nietzsche ebben a műben többek között a fogalmakról, azok képződéséről és a valósággal való kapcsolatukról is beszél.

Tény, hogy a fogalmak elrendeződése elménkben, valamint ezeknek a fogalmaknak a valósággal való kapcsolata teljességében ma sem megnyugtatóan tisztázott. Számtalan elmélet született mind a fogalmak elrendeződéséről, mind a fogalmak és a valóság kapcsolatáról. A

fogalmak elrendeződésére a prototípus-elmélet nyújtja az egyik legnépszerűbb és számos vizsgálatban helytálló megoldást, amelynek azonban még mindig akadnak problémái, nagy kérdései. Ha válasz egyelőre nincs is az összes kérdésre, a különféle tudományágakban felmerülő prototípus-elméleti problémákat mindenképpen érdemes összefoglalni, összevetni és közelebbről megvizsgálni mind egymással, mind az egyik talán leginkább adekvát nyelvfilozófiai előfutárunkkal: Nietzsche nyelvelméletével. A következő részben kifejtem, miért Nietzsche az egyik legalkalmasabb, ha csak nem a leginkább alkalmas erre.

2. Nietzsche nyelvelmélete

Mint azt Ullmann Tamástól is olvashatjuk a Boros Gábor szerkesztette *Filozófia* Friedrich Nietzsche című fejezetében (2007: 955–972), Nietzsche nem hitt a rendszerelvűségben, és ez a nyelvszemléletére is igaz, viszont annál nagyobb jelentőséget tulajdonított a stílusnak, melyet szorosan összetartozónak látott a gondolkodással. Ennek fényében pszichológiai és fiziológiai vizsgálódások mutatják meg a nyelv valóságos működését. A nyelvről való gondolkodás, nyelvkritika visszatérő momentum nála, így lehetséges, hogy számos olyan lényegi aspektust érint, melyek a ma nyelvészeit is foglalkoztatják: megismerés, gondolkodás, fogalmak, társadalom, a test szerepe és hatása. Ezekről alkotott elképzelései meghaladták a klasszikus nyelvfelfogást, sőt, annak kritikájaként is értelmezhetőek, és nem illeszthetőek a későbbi újgrammatikus és strukturalista elképzelésekbe sem.

Nietzschénél a nyelv vizsgálata leginkább a fogalmak, és azon belül is az elvont fogalmak, például az igazság megismerhetőségével kapcsolatban merül fel. Mint majd látni fogjuk, a prototípus-elmélet egyik problémáját is éppen az elvont fogalmak alkotják. Nem véletlenül kerülnek elő egyik területen sem, hiszen definiálásuk nehézségei és az eltérő személyes és kulturális értelmezéseik jelentősen megnehezítik a velük való munkát.

Nietzschénél nem is konkrétan a nyelvről van szó, hanem a nyelviség mibenlétének kérdéséről. Nagy fontosságot kap a nyelvi konvenciók vizsgálata:

És ezenfelül: ama nyelvi konvenciókkal mi a helyzet? A megismerés, az igazságérzet termékei ezek talán: fedik egymást a megjelölések és a dolgok? Adekvát kifejezője a nyelv minden realitásnak? (2012: 10)

A fogalmak és a nyelv Nietzschénél egyfajta társadalmilag elfogadott, sőt, elvárt hazugságnak, az önámításnak és egyben a dolgok kezelhetővé egyszerűsítésének eszközei, hiszen abba a téves elképzelésbe ringatnak bennünket, hogy fogalmaink (vagy akár a nyelvünk) a valóságot reprezentálják. Ez a társadalmilag konvencionálódott hazugság

nyomást gyakorol a társadalom tagjaira, hogy ugyanúgy értelmezzék a dolgokat, mint a többség. (vö. 2012: 12)

Ugyanakkor a nyelv Nietzschénél nem csupán eszköz, hanem sajátos motivációja van: az ember eredendő természete, megismerő képességünk működése valósul meg benne (akárcsak a kognitív tudományokban). Nietzsche nyelvelméletében nem a valóság tükröződik a tudatunkban, nem a fogalmak – melyek talán nem is léteznek – a fontosak, hanem csupán a mód, ahogyan hozzájuk viszonyulunk:

Mikor a fákról, színekről, hóról és virágokról beszélünk, úgy hisszük, magukról a dolgokról tudunk valamit, és mégis semmi egyébünk, mint a dolgok metaforái, amelyek általában nem felelnek meg ezek eredeti lényegének. (2012: 11)

A viszonyulásunk módját az érzéki élmények határozzák meg, ösztönös és szükségszerűségből fakadó mód ez (vö. 2002: 277). *Az igazságról és hazugságról nem-morális értelemben* szerint az igazságproblémával függ össze ez a gondolat. Ennek a problémának a vizsgálata vezet el a fogalmakhoz, azok mibenlétéhez, eredetéhez és használatához. A fogalmak azonban természetükből fakadóan előhívják a kategorizációs problémákat is:

Mindaz, ami az embert megkülönbözteti az állattól, a szemléletes metaforák sémává való elgőzölögtetésének, tehát a kép fogalomban való feloldásának eme képességétől függ; ezen sémák szférájában ugyanis lehetséges valami, ami sohasem sikerülhetne a szemléletes első benyomások körén belül: *felépíteni egy piramisszerű rendet kasztok és fokozatok szerint, megteremteni a törvények, privilégiumok, alárendelések, határkijelölések új világát*, amely ekkor szembekerül az első benyomások ama másik, szemléletes világával, mint a szilárdabb, általánosabb, ismerősebb, emberibb világ, s ennél fogva mint regulatív és imperatívus is. (2012: 13, kiemelés tőlem)

Ez a rendszerezés nem más, mint a megismerés, aminek kulcsa, ahogy azt Nietzsche is fölismerte, hogy a világot magunkhoz hasonlatossá formáljuk elménkben (vö. 2012: 14–15). Mint a későbbiekben látni fogjuk, ez a mára kézenfekvőnek látszó kategorizációs magyarázat sokáig nem volt egyértelmű a tudományokban. Pedig a kategorizáció minden tudomány alapja is egyben, hiszen semmiféle vizsgálat nem képzelhető el körülhatárolás, elválasztás és összevetés, azaz mesterséges kategorizáció nélkül. Nietzsche erről a tudományos munkák szemszögéből végzett rendszerezésről is beszél. (vö. 2012: 18) Azt is megállapítja, hogy a világ dolgairól érzékelés útján szerzünk tudomást, de többszörös áttétellel. Mégis ez az érzékelő test az, ami közvetlenebb tapasztalatot nyújthat, mint a már többszörösen átalakított fogalmak. (vö. 2002: 532) Ennek a testnek fizikális törvényszerűségei, az emberek érzékelésének egymáshoz való hasonlatossága teszi, hogy a világról szerzett benyomásaink és így

fogalmaink is nagyjából azonosak, nem pedig azért látjuk őket valamilyennek, mert azok a valóságban is olyanok vagy sem. (vö. 2012: 16–17)

Érdekes megjegyezni, hogy a test által szerzett benyomások alapvető hatása a nyelvre és fogalmainkra, a testesültség (*embodiment*) – amiről később a 6. *A felmerült problémák* és a 7. *Összevetés* című részben lesz szó –, a kognitív szemlélet keretében viszonylag későn nyerte el méltó helyét a nyelvészeti kutatásokban.

A szó Nietzsche-nél egy idegi inger hangokba való leképezése (vö. 2012: 10), méghozzá egy köztes állomány, a kép útján. Minden ilyen áttételnél a jel egy másik területre való transzformálása zajlik, és így teljesen átalakulva elveszíti referenciális képességét. Az a kép, amelyről itt szó van, az elménkben jelenítődik meg: az inger, az érzékelési tapasztalat alakul át képpé, képviselve az adott dolognak az ember számára fontos jellemzőit. Ahogy Nietzsche fogalmaz: a szemléleti metaforákat sémává alakítjuk, így a képeket fogalommá oldjuk föl. (ld. 2012: 13)

Itt ismét egy, a kognitív tudományokban is használt fogalom, a képiség fedezhető fel, melyről a 7.4 *Képiség Nietzsche-nél és a prototípus-elméletben* című fejezetben lesz szó.

Mindezeket összevetve elmondható, hogy lényegében egy mentális modell körvonalazódik Nietzsche nyelvelméletében, amely modell ugyanúgy a fogalom, kategorizáció és nyelvi jel kérdéseit járja körül, mint egy mai nyelvészeti és megismeréstudományi modell.

3. A klasszikus elmélet

Röviden szükséges felvázolni a prototípus-elméletet megelőző felfogást. A lista természetesen nem teljes, csak példaszerűen emeltem ki néhány elméletet, de ezeknek a legmeghatározóbb elméleteknek a problémái már elvezetnek minket a prototípus-elmélet, mint válasz kialakulásához.

Mint a későbbiekből kitűnik, a klasszikus elmélet azon a meggyőződésen alapul, hogy az emberi kategóriák vagy megfelelnek a világban található rendszernek, és csupán tükrözik azt, vagy pedig teljességgel önkényesek. Mindkét esetben pontosan behatárolhatóak, kontextustól függetlenek és változatlanok.

Elenaor Rosch az *Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban* (in. Pléh–Boros. 2004) című, a prototípus-elméletben úttörő tanulmányában remekül összefoglalja, hogy a nyelvi determinizmus whorfi tézise (mely szerint a benyomásokat nyelvi képességeink segítségével kell rendszerezniük, azok úgymond nem találhatóak meg valamiféle ok alapján) mennyire meghatározta a kategorizációs hozzáállást. Rosch

meglátásában a kategóriák önkényes természetét még kevésbé kérdőjelezték meg, mint a nyelv fenti, alakító szerepét. Ezt a hagyományos felfogást Rosch „digitális” modellnek nevezi, és tanulmányában bebizonyítja, mennyire alkalmazhatatlanok a természetes kategóriákon. (Természetes kategóriák: maguktól, mintegy természetes módon és régóta kialakult, viszonylag állandó rendszerek. Mesterséges kategória: konkrét, sokszor kutatási céllal, ember által alkotott, legtöbbször önkényes rendszer.) Erre az alkalmazási nehézségre, mint a későbbiekben látni fogjuk, mások is megpróbáltak megoldást találni.

Ahogy Eysenck–Keane is hivatkozik rá (1997: 269), meghatározó tulajdonságok modelljének is szokás nevezni ezt a Gottlob Frege munkájára alapozott elméletet. E szerint egy fogalmat meghatározó tulajdonságokkal definiálhatunk. Frege különbséget tett intenzió (ami alapján beletartozik a fogalom körébe) és extenzió (a kategória tagjai) között. A tulajdonságok mindegyike egyformán szükséges, összességük pedig elégséges ahhoz, hogy valami kategóriatag legyen. Világosan elkülönülő határokról van tehát szó: valami vagy az, vagy nem az, nincsenek homályos és határesetek, a kategória minden tagja egyenlő és egyaránt reprezentatív. Egy specifikus fogalomnak általában több közös tulajdonsága van a szorosan felette álló fogalommal, mint a távolabbi felső kategóriákkal. A példában (Eysenck–Keane 1997: 270) a VERÉB több közös tulajdonsággal rendelkezik a felette álló MADÁR kategóriával, mint az ÁLLAT kategóriával, aminek szintén része. (Mint majd látható lesz a dolgozatom további részében, a kategorizációs elméletek különösen szeretik a madaras példákat.)

Ahogy Pléh–Lukács is (2014: 689–692) összefoglalja, a klasszikus, más néven definíciós elmélet szerint a fogalmak alkalmazásuk szükséges és elégséges voltával írhatóak le. A példában aggregény csak az lehet, aki felnőtt, nőtlen férfi. A fogalmak elsajátítása így a szükséges és elégséges feltételek megtanulásával történne. Mára azonban bebizonyosodott, hogy ez az elmélet nem mindig állja meg a helyét, hiszen sokszor nem lehet meghatározni a szükséges és elégséges kritériumokat. Pléh–Lukács (2014: 692) az ismert példákkal élve az ASZTAL és az AGGLEGÉNY fogalmakat mutatja be ennek igazolására: hogy négy lába legyen, az nem szükséges (van másféle asztal is), hogy vízszintes lapja van, az pedig nem elégséges (másnak is lehet az). Sok egyéb példán keresztül beláthatjuk, hogy nem adható meg mindkettő: szükséges és elégséges is. Még inkább meggyőző példa: a pápa nőtlen, felnőtt férfi, mégsem sorolható az aggregények közé. A további határesetek még kétségeesebbek: a csak névleg házas férfi vajon aggregény? És a nőtlen, tehát nem házas férfi, aki viszont élettársával együtt él és családot alapít?

Eysenck–Keane (ld. 1997: 270–271) a továbbiakban ismerteti Burner és munkatársainak kísérleteit, amelyek azt vizsgálták, hogy a meghatározó tulajdonságok alapján hogyan sajátítjuk el a dolgok alakjával kapcsolatos fogalmakat. Azonban mind mesterséges kategóriákkal dolgoztak, a szabályokat a kísérletvezetők találták ki, és a kísérleti személyeknek ezt a szabályt kellett felidézniük. Ennek hiányossága Eysenck–Keane szerint (vö. 1997: 271–275) Collins és Quillian hálózatzélelmélete és modellje során került ellenőrzésre. Ők a természetes kategóriákkal dolgozva hierarchiákat állapítottak meg, és a kísérletek igazolták, hogy minél nagyobb a hierarchikus távolság a mondat alanya és állítmánya (pl.: „Tud a kanári repülni?”) között, annál hosszabb ideig tartott a válaszadás. Fontos különbség volt még, hogy a fogalom egyes példányai mentesülhettek a felsőbb kategória bizonyos tulajdonságai alól (a struccnak nem kell repülnie ahhoz, hogy madár legyen). Mindazonáltal ez az elmélet is a szükséges és elégséges tulajdonságok meglétén alapul, és minden tulajdonság ugyanolyan fontos, még ha egyes tagok „felmentést” is kaphatnak egynémely alól. Eysenck–Keane (1997: 269) egy fontos dologra világít rá Collins és Quillian nyomán: a fogalmak a kognitív gazdaságosságot segítik elő. Azért osztjuk kategóriákra a világot, hogy csökkentsük az információkat. Így elég csupán az adott kategória jellemzőit megjegyezni, és ez a kategória összes tagjára alkalmazható lesz. Az elmélet hiányosságaira Eysenck–Keane (vö. 1997: 273) Conrad C. kritikáját idézi, ahol kiderül, hogy a kísérleti személyek a fogalmak bizonyos feltűnőbbnek érzékelt tulajdonságait gyakrabban említik meg.

A feltűnőségnek a prototípus-elméletben, mint ahogy a következő részben látni fogjuk, ritkán említett, de annál nagyobb szerep jut.

4. A prototípus-elmélet

Ahogy a fentiekből kitűnik, a prototípus-elmélet nem más, mint egy, a kategorizációs problémákra adott válasz. Mielőtt foglalkozni kezdünk a prototípuselmélet problémáival, látnunk kell, hogy maga az elmélet miféle problémákra próbál választ adni.

Elenaor Rosch-t (2004) a prototípus-elmélet egyik megalkotójaként tartják számon. Az *Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban* című tanulmányában rámutat arra, hogy a mesterségesen létrehozott kategóriák éppen azért, mert mesterségesen létrehozottak, jól elkülöníthető attribútumokkal rendelkeznek és a kísérleti személyek már alaposan ismerik azokat a főbb kategóriákat, ahová besorolandóak. Ezek az általában különösebb értelemmel nem rendelkező mesterséges kategóriák (pl.: piros színű négyzetek) valóban önkényesen adhatóak meg, de ez nem jelenti azt, hogy a természetes kategóriákkal is

ez a helyzet. A Rosch által „analóg” modellnek nevezett felfogás fő bizonyítandó elmélete, hogy a természetes kategóriák jellemezhetőek prototípusok és az azoktól való eltérés szempontjából, és hogy az ilyen prototípusok kialakulása nem szükségszerűen önkényes.

Példájában Rosch a színek kategóriákat hozza fel, mint olyan természetes kategóriákat, melyekkel leginkább kitűnik, hogy nem definiálhatóak meghatározott paraméterek szerint, hiszen a színek a valóságban nem elemezhetőek elkülönülő határok mentén. A színek kategóriái elválaszthatatlanok az érzékeléstől, az ember fizikai jellemzőitől, megismerési tapasztalataitól. Mégis hosszú időn át úgy kezelték a színnevezéseket is, mint amit a nyelvek önkényesen, minden határozott háttér ok nélkül osztanak fel kategóriákra. Feltételezték, hogy a megismerési folyamatokat a nyelvi kód befolyásolja. Rosch bemutatja Berlin és Kay kutatási eredményeit (ld. 2004: 386) amelyek megállapították, hogy kisszámú alapvető színnevezés létezik különféle eltérő nyelvekben. Az alapvető színnevezés legjobb példáinak a különféle nyelveken beszélő személyek ugyanazokat a színeket választották ki. Rosch itt (2004: 386) megemlíti egy fontos észrevételt, amelyet a különféle prototípus-elmélet bemutatások és kritikái nem szoktak hangsúlyozni. Elmondja, hogy saját korábbi munkái kimutatták, hogy az alapvető színnevezések fókuszpontjai a színek olyan területeit képviselik, melyek észlelési és megismerési szempontból kiugróak. Az ehhez hasonló kiugró jellegek Rosch elmélete szerint fontos meghatározó tényezővel bírnak a kategóriákat illetően: könnyebben felhívják magukra a figyelmet, könnyebben megtanulhatóak és megjegyezhetőek. Az emberi szempontból való fontosságuk miatt mintegy „elsőbbséget” kapnak az észlelés során. Rosch megemlíti (2004: 306), hogy ezzel kapcsolatban sokak számára nem érthető rögtön, miért nem a példák gyakorisága a prototípus alapja, hiszen első ránézésre ez lenne a logikus. Rosch itt (ld. 2004: 396) megmagyarázza, hogy a kategóriatagok jó példáit úgy érzékeljük, mintha azok gyakoribbak lennének, mint a valóságban. Pléh–Lukács (2014: 695) plasztikusabb példájában a csirkével többet találkozunk a köznap életben, mégis a pacsirtát ítéljük tipikusabb madárnak.

A Rosch (2004) tanulmányában szereplő új-guineai dani nyelv csak két terminust (sötét és világos) tartalmazó színnevezési rendszere ideális volt az elmélet ellenőrzésére. A kísérlet során a megfelelő színnevezéssel nem rendelkező tesztalanyok a fókuszszíneket kevesebb idő alatt és kevesebb hibával tanulták meg még akkor is, amikor azokat egy kategória periferiájára helyezték. Ez alátámasztotta azt a feltételezést, hogy vannak perceptuálisan kiugró fókuszszínek, amelyek a színnevezések elsajátításának és kialakulásának mintegy természetes prototípusai. Ezt a kísérletet geometriai formákkal és azok torzított változataival is elvégezték: a dani nyelvű kísérleti személyek, akiknek a kétdimenziós mértani alakzatokra

sincsenek elnevezéseik, akkor is a torzítatlan formákat jelölték ki a legjobb példának arra a szóra, amit most tanultak, amikor a ténylegesen bemutatott példákat úgy szervezték, hogy a „jó” példa a periférián helyezkedjen el. Ugyanakkor azokat a neveket hamarabb megtanulták, ahol a jó forma helyezkedett el a középpontban. Rosch itt megemlíti (2004: 389), hogy bármennyire is univerzálisak ezek a kategóriák, a kidolgozottsági fok, a kategóriák közötti ingerek, eltérő használati szabályok lehetőséget adnak a kulturális különbségek kialakulására. Tehát nem minden kategóriának van nyilvánvaló perceptuális alapja, számos kategória lehet kultúrafüggő. Rosch kellemes humorral átítatott példájában ésszerűtlen elvárás, hogy az embereknek természetes prototípusaik legyenek, mondjuk a Volkswagenekre nézve. Ez a megállapítás és a perceptuális kiugróság később, a 6. *A felmerült problémák* című részben fontos szerepet kap.

Rosch azt is alátámasztja, hogy a természetes kategóriák leginkább a prototípus, és a prototípustól vett távolság formájában kódolódnak. (2004: 391–393) A kategóriába tartozás megítélését befolyásolja, hogy a tag milyen mértékben képviseli, azaz mennyire tipikus tagja a kategóriának. Az előfeszítő inger (előzetes, a későbbi elvárást befolyásoló adat: itt egy kategórianév) hatása a kísérletekben felgyorsította a válaszokat a jó kategóriatagokra, és lassította a kevésbé jó tagokra. Ez az eredmény azt mutatja, hogy nem válogatás nélkül minden tagnál fennálló tulajdonságok aktiválódnak, hanem egy kategóriatagság mértékére érzékeny reprezentáció valósul meg. A kategóriatagság mértéke és az előfeszítés hatékonysága között fizikailag azonos pároknál jelent meg az interakció, ez pedig Rosch szerint azt feltételezi, hogy a reprezentáció hasonlít egy elvont és általános „képhez”. Ez a „kép” a 7. *Összevetés* című részben érdekes összehasonlítási alapot nyújt Nietzsche „nyelvi képével”.

Rosch (2004: 393) az úgynevezett széli terminusok hatását is felhasználja annak bemutatására, hogy a természetes nyelvek rendelkeznek azzal a képességgel, hogy kódolni tudják a kategóriatagság fokozatait. Ha úgy vesszük (elvileg, és a többi), akkor a pingvin is egy madár – ez a mondat helyes, ám a benne szereplő „ha úgy vesszük”-öt egy prototipikus tagra alkalmazva már furcsa mondatot kapunk: ha úgy vesszük, a rigó is egy madár. Rosch példájában a vörösbegy az, ami nem csak „elvileg” madár, nem alkalmazható rá ez a széli terminus.

Ahogy Pléh–Lukács is írja (2014), az elmélet szerint a fogalmak strukturált elrendeződésben jelennek meg az elménkben. A fogalmakat alkotó valószínűségi jegyek a családi hasonlóság szerint szerveződnek. Ezt a központi fogalomnak használt metaforát Wittgenstein használta először. A családi hasonlóság lényege, hogy egy tagnak több közös

tulajdonsága van a saját kategóriájának, „családjának” más tagjaival, és kevés más kategóriák tagjaival. A tagnak elégséges számú, a kategóriára jellemző tulajdonsággal kell rendelkeznie, ezek önmagukban se nem elégségesek, se nem szükségszerűek, de növelik a besorolás esélyét. Pléh-Lukács által is használt (és mások által is előszeretettel felhozott) példában (ld. 2014: 701) a madarak nagy része repül, de nem mindegyik, és nem csak a madarak repülnek, ez tehát se nem elégséges, se nem szükséges feltétel a MADÁR kategóriába való besoroláshoz, de azért elmondható, hogy jellemző a madarakra. A további példákban kiderül, hogy ezek a jegyek még a leginkább szükséges feltételek esetén (például tollazat) sem tekinthetjük olyan definitív jegyeknek, mint például a matematikai fogalmak jellegzetességeit. Ez a későbbi problémafelvetésnél még felmerül.

A különböző kategóriák Pléh–Lukács (2014) szerint is hierarchikus kapcsolatban állnak egymással, ezeket alárendelt, középszintű és fölérendelt kategóriáknak nevezik, példájában (2014: 703), a SZÉK alapszintű kategóriában a tagok jobban hasonlítanak egymásra, mint a fölérendelt BÚTOR kategóriában, de kevésbé, mint a KAROSSZÉK alárendelt kategóriában. Viszont mindegyik kategória kapcsolatban áll egymással, sőt, akár más kategóriák tagjaival is.

Ahogy Tolcsvai (2013: 120) is megjegyzi Rosch-t idézve, az elmélet további pontosításokra szorul. Fontos, hogy a prototípus nem egy entitás valamely nyelvben, így csak a prototipikalitásra vonatkozó fok a lényeges. Valamint a prototípus nem határozza meg a kategóriák reprezentációs módját sem, csak korlátozza azt, és nem hozza létre a kategória feldolgozó műveletét.

Mintha Nietzsche is ugyanerről a problémáról írta:

...és ekkor a fogalom azt a képzetet kelti, mintha a természetben az egyes faleveleken kívül volna valami, ami „falevél”, amolyan ősfoma, amelynek mintájára szövődne, rajzolódna, kicirkalmazódna, színeződne, fodrozódna, festődne minden levél, de ügyetlen kezek műveként, úgyhogy a végén egyik példány sem sikerülne korrekt és megbízható módon az ősfoma hű másának. (2012: 11)

Nietzsche itt jól megragadja a problémát, ami minden kategorizációs elméletben felmerül: mi is az, amihez hasonlítunk? A 8. *Eredmények* című részben ez az összehasonlítás még bővebb kibontásra kerül.

Tolcsvai (2013: 120) bemutatja G. Lakoff (1987) jól ismert példáját: az egyik ausztrál bennszülött nyelv számunkra különös kategóriáját, ahol a nők, a tűz és a veszélyes dolgok egyetlen csoportot alkotnak. Bár más kultúrák egyes férfitagjai szerint talán nem is olyan meglepő ez a társítás, tény, hogy ezek a fogalmak a mi kultúránkban nem tehetőek egy

kategóriába. Tolcsvai (2013: 121) megemlíti azt is, hogy a kategóriák a strukturalista elméletek szerint önkényesek, ahogy az őket alkotó nyelvi jelek is.

Ugyanakkor, mint arra a 6. *A felmerült problémák* című részben kitérek, még ennél a kivételes példánál sem állítható, hogy az adott kultúrában ez a kategorizáció ne lenne megalapozott, hanem önkényes olyan módon, akár a nyelvi jel.

Ahogy Eysenck–Keane (1997: 57) is írja, fontos kiemelni a prototípus-elmélet előnyeit a hagyományos sablon-elméletekkel szemben. A sablonelméletek lényege, hogy egyfajta kicsinyített változattal, a memóriában tárolt korábbi példával vetjük össze az információt. Ez viszont kezelhetetlen, végtelen számú sablonokat feltételez, hiszen minden egyes esetet és alesetet össze kell vetni egy már korábban megismert dologgal. Ezzel szemben a prototípus-elméletnek kétségtelen előnye a kezelhető számú prototípus.

5. A prototípus-elmélet problémái

5.1 Határproblémák

Gósy Mária Pszicholingvisztikájában (1999: 125) a mentális szótár kapcsán is felmerül a kérdés, hogy meg lehet-e határozni, hogy meddig tart, hol kezdődik, és hol végződik a prototipikus alapjelentés? Mik azoknak a bizonyos fokoknak a határai, amik kizárólagos fontosságot kapnak a prototípus-elméletben? Úgy tűnik, nem lehet éles határvonalakat meghúzni, ennek példái a főleg az ember alkotta tárgyakkal fellépő képlékeny kategóriahatárok. (Saját példával élve a bögre nekem füles, közepesen nagy ivóeszköz, anyaga mindegy, míg másoknak bögre csak a fémből készült lehet, mérete és formája mindegy.)

5.2 A prototípus-effektus

Kiefer (2000: 107) megemlíti, hogy a centralitás kérdése olyan esetekben merül fel, amikor több jó és kevésbé jó példány is társul egy kategóriához: ez a prototípus-effektus. Olyan példa is akad, amikor nincs, esetleg nem szükséges a tipikus elem, vagy referenciális homályosság lép fel (a kategóriák vonatkozásai nem különíthetők el élesen). A fokozatosság kérdése összefüggésbe állítható a prototípussal. Vannak olyan szavak, melyek jelentése nem mutat fokozatosságok, de centralitást igen, ezek például a páros számok, melyekről az 5.5 *Nem lehetne tipikus* című problémaleírásnál még lesz szó. Az alábbi példa (1. táblázat) mutatja a fokozatosság és centralitás eseteit:

TÍPUS	PÉLDA	fokozatosság	centralitás
1. típus	négyzet, kör, gömb	–	–
2. típus	piros, zöld, sárga szék, asztal, tál	+	+
3. típus	páros/páratlan szám férfi, nő megöl, beszél	–	+
4. típus	madár, oroszlán gyümölcs, zöldség	+/-	+

1. Forrás: Kiefer (2000: 107)

Az 1. táblázatból Kiefer (2000) szerint látható, hogy a tipikalitás mindenhol szerepet játszik, ahol a fokozatosság is jelen van, viszont a fokozatosság hiánya még nem jelenti, hogy nincs tipikalitási hatás. Ezekből következik, hogy a prototípus-effektus megléte még nem jelenti, hogy ne tudnánk kategóriába sorolni az adott tagot. De az sem következik belőle, hogy a kategorizálás alapja a prototípus.

A prototípus-effektust a centralitás kérdése hozta előtérbe, ami a prototípustól való távolságban mérhető: jobb, tehát a prototípushoz közelebb álló, és kevésbé jó, tehát a prototípustól távol álló tagok kérdése. Ez azért jelenthet nehézséget, mert mint az 1. táblázaton is látszik, olyankor is felmerül, amikor a tagok között nem feleltethető meg fokozatosság, tehát elméletileg nincs alapja a jó és kevésbé jó tagoknak, és ez csak a centralitás fényében értelmezhető.

Kiefer ugyanitt azt is megjegyzi, hogy az 1. táblázaton látható 4. típushoz tartozó jelentések leírásában bár fontos szerephez jut, de nem elegendő a prototípus-elmélet. Ugyanis az elmélet nem magyarázza meg, melyek azok a lényegi tulajdonságok, melyek egy természetes kategória identitását meghatározzák, és a kategóriák hozzáférésének mikéntjét sem tárják fel teljességében. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a természetes kategóriáknál centralitási tendenciák állapíthatóak meg, és univerzálisnak mondható elvek alapján működnek.

5.3 Hiányzó prototípusok

Vannak hiányzó prototípusok, melyek jellemzően absztrakt fogalmak. Például létezik-e tipikus IGAZSÁG? Ezek az általában elvontabb fogalmak ellenállnak a jól definiálhatóságnak, és ezért prototípusuk sincsen. Pléh–Lukács (2014: 705) megemlíti azokat,

amelyeknek nincsenek eseteik, például az Egyesült Államok Királya – amit talán hívhatunk fikciónak.

Tehát fölmerül a fikciók – és ennek kapcsán meglátásom szerint valószínűleg a jövő idő, valamint a feltételes mód – teljes értelmezhetetlensége a prototípus-elmélet kapcsán. Az utolsó példa Pléh–Lukácsnál (2014: 705) a túlságosan heterogén fogalmak csoportja, az „ad hoc” fogalmak, azaz az ideiglenes vagy feltételes kategóriák, például az ÉTELEK, AMIT DIÉTÁNK MEGENGED, semmi más nem tarja össze, mint a személyes diétánk pillanatnyi szabálya.

Ennek a problémának Pléh–Lukács (2014: 706) szerint felmerül az a megoldása, hogy bár önálló prototípusuk nincsen, de mivel összetett, bonyolult fogalmakról van szó, származhatnak olyan összetételből, melyeknek van. Ezzel az a gond, hogy a prototípusok nem kombinálhatóak illetve bonthatóak szét logikusan összetételekre. Pléh–Lukács itt Fodor legismertebb példáját hozza fel (2014: 706): a DÍSZHAL nem hasonlít sem a hal prototípusára (amely inkább a pontyhoz és a lazachoz áll közel), sem pedig a díszként tartott dolgok prototípusára. A vörös haj példája még szembeötlőbben mutatja a problémát: a tipikus vörös haj színe nem egy tipikusan vörös szín (a tipikus vörös a vér színéhez áll közel, amit hajban tipikus vörösnek írunk le, az inkább a bronzszín, narancssárga vagy rozsdabarna). „A vörös haj az, ami hajnak vörös” – írja Pléh–Lukács (2014: 706), aminek így önmagában még nem túl nagy a magyarázó ereje.

Összefoglalva Pléh–Lukács szerint nem világos, hogy a prototípus hogyan kapcsolódhatna más összetett fogalmi struktúrákkal, illetve miképpen alkotja azokat. Így az összetett fogalmak, legyenek bármilyen hétköznapiak, „tipikusan” nem tipizálhatóak.

5.4 Nem lehetne tipikus

A leginkább elgondolkodható probléma, hogy tipikalitási hatásokat találtak a jól definiálható fogalmaknál is, ahogy arról Pléh–Lukács (2014) is beszámol Armstrong és munkatársai kutatása kapcsán. A példában olyan kategóriák, (vö. 2014: 704) mint a PÁROS SZÁM is mutatnak tipikalitási hatásokat. Eddig feltételezték, hogy ez a fogalmak statisztikai szerkezetét jellemzi, éppen ezért ilyen jól definiálható matematikai fogalmaknak nem lenne szabad ilyen hatásokat mutatniuk. Egyszerűbben mondva nem szabadna, hogy a kísérleti személyek a 12-t tipikusabb páros számnak találják, mint a 68-at, mivel mindkettő egyformán „jó” páros szám, a páros számok összes jellemzőjével és kritériumával rendelkeznek, ráadásul nem kontextus vagy kultúrafüggőek, mivel a matematika törvényszerűségei univerzálisak.

Hogy ez mégis megtörténik, Pléh–Lukács (2014) szerint azt mutatja, hogy a tipikalitásból nem következik a valószínűségi jegyeken alapuló szerkezet, vagy ez a szerkezet a fogalmak nagy részénél irreleváns. Úgy látszik, a fogalmakat nem lehet teljességében besorolni a prototípusok alá, nem azonosak.

5.5 Megmaradó kérdések

Ahogy Eysenck–Keane (1997) is fölveti a prototípus-felfogás értékelésénél, a prototípus-elmélet nem ad választ a kategóriák egymás közti viszonyára, és arra sem, hogy miért alkotnak egyáltalán koherens csoportokat. Pedig ezt a tudást felhasználjuk a besorolásnál.

Eysenck–Keane (1997: 286) remek példájában egy eddig elszigetelt szigetre érkezik egy felfedező, aki az első nap lát egy kék madarat. Vezetőjétől megtudja, hogy ez a varrum. Később meglát egy kövérekés embert, akiről kiderül, hogy a klaatu törzsbe tartozik. Második nap a felfedező lát egy, az elsőhöz nagyon hasonló kék madarat, és azt gondolja, hogy ez bizonyára szintén egy varrum. Találkozik egy másik kövérekés emberrel is, de róla nem fogja automatikusan azt gondolni, hogy biztosan a klaatu törzs egy másik tagja. A magyarázat egyszerű: tudja, hogy a szín változatlan és egyedi diagnosztikus tulajdonsága a MADÁR kategóriájának, de a súly nem ilyen tulajdonsága a TÖRZS kategóriájának. Eysenck–Keane (1997) megjegyzi, hogy az emberek már egyetlen példány megfigyelésével viszonylag pontos következtetéseket tudnak levonni új szavak jelentéséről. Ez az a fontos képesség, ahogy a fogalmakról és kategóriákról való tudásunkat kezeljük és felhasználjuk, erről pedig a prototípus-elmélet hallgat. Nem mond túlzottan sokat az inger belső reprezentációja és a prototípus közötti megfeleltetés folyamatáról sem, és hogy az alakfelismerést hogyan befolyásolja a kontextus, amelyben az inger megjelenik.

6. A felmerült problémák

Néhány esetben magának a kategorizációnak a problémái ezek, melyek tovább élnek a prototípus-elméletben is, például a kategóriahatárok tekintetében. De olyanok is vannak, például a tipikalitást mutató, jól definiálható fogalmak problémája, amelyet úgy tűnik, a prototípus-elmélet hívott elő.

Mindent kielégítő válasz ez idáig nem született a fenti problémákra. Bár Rosch (2004) tanulmányát elolvasva, számomra sok probléma legalább részben elosztható a perceptuális kiugróság figyelembe vételével, amelyet a prototípus-elméletek általam tanulmányozott más ismertetői (Gósy 2005; Eysenck–Keane 1997; Kiefer 2000; Pléh–Lukács 2014; Tolcsvai

2013) kevéssé kibontva vagy egyáltalán nem említene. Ennek fényében a jól definiálható fogalmak problémájával kezdem a felmerült problémák tárgyalását:

Az 5.4. *Nem lehetne tipikus* című részben felvázoltam azt a problémát, amiről Pléh–Lukács (2014: 704) beszámol Amstrong és munkatársai kapcsán: olyan fogalmak is mutatnak tipikusságot, melyek jól definiálhatóak és egyenrangúak, tehát nem mutatnak fokozatosságot, mint azt a 5.2 *A prototípus-effektus* című részben is láthattuk. Pléh–Lukács (2014) ismertette a problémát, hogy a kísérleti alanyok a 12-t tipikusabb páros számnak találták, mint a 68-at. Ám az eddigiek fényében jogosan merülhet fel a kérdés, hogy miért is ne lehetne tipikusabb? Attól, hogy a matematikai fogalmak egyenrangúak, az emberek a megismerés során még értékelhetik az egyiket tipikusabbnak, akár a perceptuális kiugróság miatt, akár a kognitív gazdaságosság szemszögéből, a centralitás kérdéséről már nem is beszélve. Hiszen a prototípus, mint láthattuk, nem egy létező entitás, ami törvényt ül még a páros számok felett is, csupán egy emberi szemszögből adódó rendszerezési elv, melynek nem a valóságnak, csupán az elme működésének kell megfelelnie. Értékelésről van csupán szó, nem pedig valós különbségekről. A 12 számunkra lehet tipikusabb, mint a 68, annak ellenére, hogy a valóságban nem az. A jól bevált madaras példánál maradva a valóságban tényleg kevésbé lenne egy strucc a MADÁR kategória tagja, mint a veréb? A természet és a biológia szemszögéből aligha lehet azt mondani, hogy az egyik jobb példája a fajtájának, mint a másik, hiszen mindkettő tökéletes példája a környezetében megfelelő formának és életmódnak. A sikeres fennmaradás és alkalmazkodás szempontja elsődleges, ha ugyan nem egyetlen elv a természetben, és ebből a szempontból egyformán tökéletes képviselők. Akárcsak a PÁROS SZÁM kategóriájának a 12 és a 68.

Rosch ezzel a kérdéssel sem marad az adósunk, beszámol egy előkísérletről (2004: 395) melyet mesterséges ingerekkel végeztek pont annak kiderítésére, hogyan reagálnak a kísérleti személyek egy, a feladatban a fogalom szempontjából irreleváns adatra. Akár a méret, akár szám vagy a világosságérték volt irreleváns a fogalom szempontjából, ezek a tulajdonságok is szignifikáns hatást mutattak. A középső szintnek mindig magasabb értéke volt, mint legjobb példának, szemben a szélső értékekkel. A számokkal kapcsolatban a legalacsonyabb és a középső inger egyaránt magasabb értéket ért el a nagyobbánál. Ez alapján úgy tűnik, a kategóriatagságok központi tendenciája (azaz a centralitás) akkor is a prototípusalkotás alapelve a természetes kategóriáknál, ha ez a kategóriatagság formális meghatározása szerint irreleváns.

Ez tökéletes magyarázatot ad arra, hogy a páros számoknál is találtak tipikalitásra utaló jeleket, bár a páros számok konkrét definíciójában és a kategóriatagság tekintetében irreleváns adat az adott szám tipikussága.

Az 5.1. *Határproblémák* című részben felmerült Gósy Mária Pszicholingvisztikájában (1999: 125), hogy sokszor nem lehet határvonalat húzni az egyes kategóriákhoz, vannak olyan határesetek, amelyek akár személyenként változnak. Viszont a prototípus-elméletnek egyik lényegi része, hogy a határok elmosódottak, így ezt a felvetődött kérdést, bár valóban okozhat nehézségeket, talán nem is érdemes valódi problémaként kezelni. Ha a kategóriahatárok nem lennének rugalmasak és elmosódottak, az ember nem tudna sem alkalmazkodni, sem pedig új kategóriákat kialakítani vagy tagokat átsorolni. Ugyanakkor meg kell ismételni azt a feltételezést is, hogy számos kategória lehet kultúrafüggő.

Az 5.3. *Hiányzó prototípusok* című részben ismertettem a Pléh-Lukács (2014: 705) által összefoglalt hiányzó prototípusok problémáját. Ha azonban elfogadjuk a már többször említett perceptuális kiugróság elvét, mint a prototípusok kialakulásának módját, és/vagy okát, akkor erre is találunk magyarázatot. Leginkább elvont fogalmak azok, ahol nincsenek, vagy csak erősen kétséges prototípusok vannak. Rosch a tanulmányában (2004) kifejezetten a természetes kategóriákról beszél, és megjegyzi, hogy botorság lenne minden kategóriát perceptuális alapra helyezni vagy elvárni, hogy természetes prototípusaik legyenek (vö. 2004: 390). Még ha fel is tételezzük, hogy az absztrakt fogalmak nem lényegükből fakadóan önkényes és kulturális alapú mesterséges kategóriák, hanem természetes kategóriák, akkor is a legtöbbször általános fogalmak. Nem lehetséges bennük a perceptuális kiugróság.

Az IGAZSÁG, vagy ISTEN kategória nem osztható konkrét tagokra, és nem is definiálhatóak jól. Ennek fényében nem is igazán érthető, miért is keresnénk a nem létező tagok között viszonyítási alapot, amilyen a prototípus lenne.

Az „ad hoc” fogalmaknál csakis a pillanatnyi cél tartja össze a kategória tagjait, itt tehát idő nincs arra, hogy a tagokat bármiféle rendszer alapján rangsoroljuk, és értelme sincs az alkalmi összetételt vizsgálgatni vagy értékelni. Bár megjegyzendő, hogy Pléh-Lukács (2014: 705) megemlíti Barsalout, aki itt is talált tipikalitási hatásokat. Ha elég általánosan használt „ad hoc” fogalmat hozunk fel, akkor mi is könnyedén sorolunk be biztosan szereplő tárgyakat, mondjuk A DOLGOK, AMIKET NYARALÁSRA VISZÜNK kategóriába, már csak a funkcióbeli illeszkedés kapcsán is.

Van, amikor a fogalomnak nincsenek esetei, egyszerűen azért, mert azok fikciók vagy találgatások. A fentiekből kiindulva nem várható el, hogy mindezek ellenére jól meghatározható prototípusaik létezzenek.

Két általam összegyűjtött probléma maradt, amit még nem vizsgáltam meg, az 5.6 *Megmaradó kérdések* és az 5.2 *A prototípus-effektus* című részben tárgyaltak, melyeknek van egy közös kritikája: mindkettő megjegyzi, hogy a kategóriák hozzáféréséről a prototípus-elmélet nem mond semmit. További ismertetett problémáik, mint például az inger belső reprezentációja és a prototípus közötti megfeleltetés folyamatának kérdése, vagy a természetes kategória identitási tulajdonságai is olyan jogos problémák, melyek tényleg hiányosságot eredményeznek. Viszont inkább fennmaradó kérdések, kutatásokat igénylő aspektusok, semmint elméletcáfoló problémák. Rosch (2004) maga is írja, hogy a prototípusok teljes megértéséhez még sok kultúrközi adatgyűjtésre és egyéb vizsgálatra lesz szükség.

7. Összevetés

7.1 Emberi relációk Nietzschénél, és a perceptuális kiugróság

Nietzsche elképzelése a fogalmakkal kapcsolatban, hogy „individuális különbségek *tetszőleges* figyelmen kívül hagyása útján” (Nietzsche 2012. kiemelés tőlem) képződnek. Látszólag úgy tűnik, pontosan ez a helyzet a prototípusokkal is. Még a legjellemzőbb tulajdonságok összessége is megváltozhat. Bár ahogy ezt a 2. *Nietzsche nyelvelmélete* című részben láthattuk, Nietzschénél később körvonalazódik, hogy ez a tetszőlegesség valójában az emberi megismerő képesség által behatárolt és irányított szükségszerűség. „Emberi relációk” – mondja (2012: 12), azaz emberi viszonylatok összessége.

Tolcsvainál (2013) már megemlítettük a tetszőlegességi nézőpontot a strukturalista elméletek szerinti önkényes kategóriáknál, és tanulmányában Rosch (2004) is kitér erre a hagyományos felfogások kapcsán, de mint látható, már Nietzsche is belefoglalta nyelvelméletébe ezt a kutathatóságot feszegető problémát.

Pléh–Lukács (2013) példájában minden ismert madár tollas, ez a madarak akár definitív jegyének is vehető legjellemzőbb tulajdonsága. De ha megjelenne egy kistestű, pikkelyes, repülő, csőrös, tojástartó, melegvérű állat, nagy valószínűséggel madárnak hívnánk.

Hogy a változatosabb, elhanyagolható tulajdonságok közül melyiket emeljük ki, az kultúra, kontextus és egyéb kérdése is lehet. Ahogy a Tolcsvainál (2013: 121) is említett testesültség (*embodiment*), – melyről még szó lesz ebben a részben – nagymértékben befolyásolja a példaként felhozott színek kategóriák besorolását, úgy a kontextusról, kultúráról és a többről is elmondható ugyanez.

Mi magunk vagyunk azok, akik megalkottuk a „dolog”, az „azonos dolog”, a szubjektum, a predikátum, a cselekvés, az objektum, a szubsztancia, a forma fogalmait, miután nagyon messzire mentünk az azonosításban, az elnagyolásban és a leegyszerűsítésben. A világ azért tűnik logikusnak számunkra, mert már logizáltuk. (2002: 231)

Nietzsche itt a logikával kapcsolatban említi meg, hogy a fogalmakat és a logikai rendszert, amelyben értelmezzük őket, mi magunk alkottuk, még hozzá az azonosítás és leegyszerűsítés útján.

„Semmi sem volna, amit ismeretnek nevezhetnénk, ha a gondolkodás előzőleg nem alakítaná át a világot „dolgokká”, önmagához-hasonlatossá.” (2002: 251)

Ma már számos területen vizsgálódások tárgya az emberi nézőpontok hatása, és ahogy a nyelvet, úgy a kategóriákat sem tekintik a használatól függetlennek. A gondolat, hogy a dolgok besorolásának az emberi nézőpont szab keretet és határt, nem újszerű. A mai kognitív tudomány is hangsúlyozza a kontextus, a testesültség és más emberi tényezők szerepét.

7.2 Kognitív gazdaságosság és Nietzsche leegyszerűsítése

Fontos említett szempont volt a kognitív gazdaságosság, melyről Eysenck–Keane (1997: 269) is említést tesz Collins és Quillian nyomán: azért osztjuk kategóriákra a világot, hogy csökkentsük az információkat. Így az adott kategória jellemzőit megjegyezve a kategória összes tagjára alkalmazhatjuk, így spórolva meg rengeteg időt és energiát.

Nietzsche, mint azt az *1. Kérdésfelvetés: Mennyire új probléma a filozófiai háttér?* című részben láthattuk, nem elsőként veti fel azt az elgondolást, hogy a fogalom a különbözőségek bizonyos fokú figyelmen kívül hagyásával képződik. (vö. 2012: 11) De Nietzsche ráutal arra is, hogy ez a fogalom aztán számtalan olyan esetnek is kategóriája lesz, amelyek nyilvánvalóan nem teljesen azonosak a fogalmat „létrehozó” tapasztalattal.

„Különösen azt gondoljuk végig, hogyan képződnek a fogalmak: minden szó nyomban fogalommá lesz, de nem azáltal, mert esetleg arra az egyszeri, teljességgel individualizált öséményre, melynek keletkezését köszönheti, kell emlékeztetőül szolgálnia, hanem mert egyúttal rá kell illenie számtalan, többé vagy kevésbé hasonló, azaz szigorúan véve sohasem azonos, tehát csupa nem azonos esetre is.” (2012: 11)

A prototípus-elmélet különösen jól összevethető Nietzschének ezzel a megfigyelésével, hiszen pontosan ezzel a kategorizációs problémával foglalkozik. A kis különbözőségektől megfosztott fogalom, ami számos hozzá hasonló tapasztalati élménynek szolgál „emlékeztetőjeként”, besorolási alapjaként, nagyon hasonló ahhoz, ahogy a prototípust is körül lehetne írni. Nietzsche természetesen még nem gondolhatott a prototípus-elmélettel, de

a probléma gyökerével, a kategorizációval igen. Úgy látom, megállapítása hasonló logikájú megoldáshoz vezetett a hasonló problémafelvetésre.

7.3 A testesültség kérdése a prototípus-elméletben és Nietzsche-nél

Ahogy Tolcsvai (2013: 59) is írja, a nyelvi tudás tapasztalati alapú, így a kognitív tudományok nézőpontja szerint az elme képiség és testesültség (*embodiment*) alapján végzi a tapasztalatok feldolgozását. A kognitív nyelvészet ezt a két dolgot össze is kapcsolja (ld. 2013: 81–83). A megtestesültség legtömörebben az, hogy a test által meghatározódik a gondolkodásunk, viszonyban van a kognícióval. Tolcsvai itt (2013: 81) megemlíti, hogy Langacker kognitív grammatikája valamint Lakoff és Johnson szintén az egyik kiindulópontnak tekintik a tapasztalatoknál a testben létezést. Ugyanakkor a képiség felismerése kérdésessé tette azt, hogy az elme szimbólumokkal dolgozna és azokat propozicionális (szimbolikus-logikai) reprezentációkra bontja le. A testben lékezés többféle értelmezését is kidolgozták (ld. 2013: 82), jelentősége megváltoztatja a nyelvről és a fogalmakról való gondolkodásunkat is. Elég csak arra gondolnunk, mennyire meghatározó az irányultság és az orientáció egy fogalomnál és a nyelvi kifejeződésekben: mit mérünk mihez, és hol a nézőpont.

Ennek fényében igazán érdekes Nietzsche következő megállapítása:

„Lényeges: a testből kell kiindulni, ezt kell vezérfonálynak tekinteni. Ez az a sokkal gazdagabb jelenség, amely lehetővé teszi a pontost megfigyelést. A testbe vetett hit megalapozottabb a szellembe vetett hitnél.” (2002: 532)

A prototípuselmélet igazi kognitív nézőpontot tükröz, a kiugró ingerekhez, azaz a perceptuális kiugrósághoz – ami a természetes kategóriáknál a prototípus alapjának tekinthető – az érzékelésünk, a testi tapasztalatunk révén jutunk hozzá. A „testbe vetett hit” minden testben létező gondolkozását és kategorizációját alapvetően befolyásolja.

7.4 Képiség Nietzsche-nél és a prototípus-elméletben

Mint fentebb láthattuk, a képiség a testesültséggel együtt is értelmezhető. A képség nem egyenlő a vizualitással, hiszen itt egy elmebeli megjelenítődésről van szó, nem pusztán egy vizuális emlékkel. Ahogy Tolcsvai is összefoglalja (2013: 78–80), az egyik központi kérdés a kognitív nyelvészetben a nyelvi tudás propozicionális volta: az vagy sem, és ha nem, akkor milyen? A hipotézis szerint a nyelvi tudás képi, analóg jellegű és nem logikai természetű. Ebben a fogalomalkotási elméletben kitüntetett szerepe van a testesültségnek. A nyelvi szerkezetekről való tudás észlelésen, tapasztalaton nyugszik, és ezeket az észleléseket nem alakítja át más természetű szerkezetté, mondjuk formális logikai struktúrává. Az elmélet

szerint a tapasztalatok megmaradnak lényegi jellemzőikben, még ha át is mennek az absztrakció és sematizáció különféle fázisain. A képiség tehát nem más, mint a tapasztalatok analóg feldolgozása, az emberi elme képességein, a külső tényezőkön, környezeti hatásokon alapulva. A nyelvben megjelenő tértapasztalatokról már esett pár szó, de a térről való fogalomrendszer hozzájárul más mentális művelethez is. Ahogy Tolcsvai is írja (2013: 79) a figura-alap (mit mihez viszonyítunk, például a bokrot a házhoz és nem a házat a bokorhoz) viszony például ilyen képi természetű séma. A nyelvben a képiség a grammatikai elemeket, lexikai elemeket, és az egyszerű mondatok struktúráját is jellemzi. Tolcsvai megemlíti Johnson elméletét (2013: 80), ami szerint az ember cselekvésein, fogalmain és észlelésein alapuló mintáról van szó, és ez főképp az emberi test tárgymaniplulációiból és az emberi test térbeli mozgásából ered. A képi sémák megelőzik a fogalmi szintet, és metaforikus kiterjesztésekkel különféle észlelésekhez alkalmazhatóak, például a térbeliséget tartalmazó sémák nem térbeli fogalmi struktúrák leképezésére is. (ld. 2013: 80) Egyszerre minden érzékelést átfognak, ami tapasztalat által feldolgozható.

Mint ahogy a 4. *A prototípus-elmélet* című részben láthattuk, Rosch tanulmányában a kísérletek azt mutatták (2004: 392), hogy a kategóriatagság mértéke és az előfeszítés között fizikailag azonos pároknál jelent meg az interakció, például szó, szín és képpároknál. Ez pedig Rosch szerint azt feltételezi, hogy a reprezentáció hasonlít egy elvont és általános „képhez” vagy „fizikai kódhoz”. Ez a kognitív tudományok képiség-elméletének fényében nem is meglepő.

Annál érdekesebb, hogy Nietzsche-nél is előjön ez a képiség. Metaforákból sémák, tehát képek feloldása a fogalomban – mondja Nietzsche. (vö. 2012: 10) Ez a kép nála a köztes tartomány az ingerek (ami pont olyan érzékelés útján szerzett benyomás, azaz testi tapasztalat, mint amiből a kognitív tudományokban is kiindulnak) és a hangokba való leképezés között. Nietzsche lényegében a fogalomalkotás módját írja le azzal, hogy a szemléleti metaforákat sémává alakítjuk, így a képeket fogalommá oldjuk föl.(vö. 2012: 13) Ez a kép, a „képiség” tehát nála is megelőzi a fogalmi szintet.

7.5 Társadalmilag konvencionálódott hazugság Nietzsche-nél és a kulturális különbségek problémája a prototípus-elméletben

Nietzsche-nél az igazság fogalma kapcsán (2012: 12–13) merül fel, hogy éppen azáltal alakul ki bennünk az igazság érzése, hogy tudattalanul hazudunk: társadalmi normák szerint értékeli a fogalmakat, nem pedig a valóság szerint. Ez a társadalmilag konvencionálódott „hazugság” alapvetően a kultúránk része, évszázados szokások szerinti elvárás arra nézve,

hogyan kell valamit értenünk. Nietzschénél tehát ez annyiban probléma, hogy befolyásolja a fogalomalkotásunkat. Ugyanakkor rávilágít arra, mennyire fontos különbségeknek lehet kiindulópontja a szokások szerinti elvárás, az adott társadalom kulturális háttere.

Más-más kultúrában akár alapvetően eltérhetnek egymástól egyes fogalmak, sőt, akár természetes kategóriáknál megtalálható prototípusok is. Rosch (2004) a már említett kísérletében a dani nyelvű kísérleti alanyokon bebizonyította, hogy vannak olyan alapvető természetes kategóriák, melyek annyira az emberi észlelés fiziológiáján és a perceptuális kiugróságon alapulnak (pl. fokális színek), hogy univerzálisnak tekinthetők, még azok a beszélők is ugyanazt választják prototipikusnak, akiknél az adott fogalom nem létezik nyelvileg. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a kidolgozottsági fok, a kategóriák közötti ingerek és a használati szabályok eltérései lehetőséget adnak a kulturális különbségek kialakulására. Nem minden kategóriának van nyilvánvaló perceptuális alapja, számos kategória lehet kultúrafüggő. Ez azonban csak annyiban jelenthet problémát, hogy egy igazán széleskörű kutatási alapot nyújt arra nézve, hogy van-e valamiféle rendszer a kultúrafüggőség és az univerzális prototípusok kialakulásában.

7.6 Nietzsche nyelvi modellje és a prototípus-elmélet

Összefoglalva elmondható, hogy Nietzsche bár a nyelvészeti részt mintegy felhasználta, illetve részként tekintette a filozófiai munkához – ahogy az sokaknál megfigyelhető a filozófiában –, mégis sok olyan megállapításra sikerült jutnia, ami a mai tudományt is foglalkoztatja. Az elvont fogalmak, mint amilyen Nietzschénél az igazság, alapvetően nehezen definiálhatóak és még prototipikus tulajdonságokat sem mutatnak. Nem csoda, ha már a filozófiai alapú megértésüknél is előkerülnek a kategorizációs problémák.

Nietzschénél szóba kerül a kategorizáció majdnem minden fontos aspektusa: egyfajta kép (képiség) feltételezése, a kulturális elvárások befolyása, a testbe vetett hit szerepe és a testiség felől való kiindulás, a leegyszerűsítés, a fogalmak egyik területről a másikra való transzportálása, és az emberi relációk fontossága is. Mint láthattuk, ezek mindegyike kisebb vagy nagyobb mértékben kapcsolható a prototípus-elmülethez, hiszen ugyanannak a problémakörnek a háttéréből nőtt ki.

Pléh–Lukács (2004) azt írja, hogy a kognitív tudomány szakított azokkal a filozófiai hagyományokkal, hogy a megismerés az észlelésen alapul, és az elme ezekhez kötötten reprezentálja a környezetét. A kezdetben népszerű elme-számítógép metafora szimbolikus rendszerként kezelte a mentális reprezentációt, az észlelést pedig csak bemeneti rendszerként vette számításba. Viszont Pléh–Lukács (2004: 217) Barsalou elméletére hivatkozva

megjegyz, hogy az absztrakt szimbólumok létére nem sikerült kétséget kizáró bizonyítékot találni, viszont arra igen, hogy absztrakt fogalmaink lehetnek perceptuális jellegűek is.

Elmondható tehát, hogy a mai kognitív tudomány a tapasztalatok és kísérletek tükrében legalább részben újra egyezik a filozófiai hagyományokkal a megismerés és észlelés kapcsán. Az emberiség nagy kérdéseinek vissza-visszatérő voltán, például a kategorizáció megmaradó kérdésein kívül talán ez az oka, hogy Nietzsche nyelvelmélete ilyen sok tekintetben és ennyire hasznosan összevethető a mai tézisekkel.

8. Eredmények

Amikor kiválasztottam témámnak a prototípus-elméletet, nagyon érdekelt, hogy miért olyan fontos elmélet, és mi a helyzet a felvetődött problémáival. Eleinte nem igazán értettem, miben különbözik a prototipikusság a gyakoriságtól, mivel viszonylag sokat, de csak érintőlegesen hallottam a prototípus-elméletről, így nem került említésre a perceptuális kiugróság elve. A prototípus-elmélet problémái kapcsán (amelyek megemlítsre kerültek) ugyanakkor kialakult bennem egy olyan homályos elképzelés, hogy ha egy elméletnek ennyi problémája van, ennyi esete, amikor nem alkalmazható, akkor nem is igazán állja meg a helyét. Én is elkövettem azt a hibát, hogy a kategorizációs kérdés végleges és egyöntetű megoldását vártam az elmélettől. A tanulmányozás során azonban hamar ráébredtem, hogy a prototípus-elmélet – sok más elmülethez hasonlóan – nem egy mindenre ráhúzható rendszerezési elv. Megalkotói, például Rosch (2004) nem is annak szánták, és ha van alapjuk a *6. A felmerült problémák* című részben felmutatott érveknek, akkor ennek fényében valószínű, hogy némelyik problémája nem teljesen releváns. Például felmerülhet, hogy miért kellene minden egyes fogalomnak prototípussal rendelkeznie, vagy miért okoz problémát (az emberi kategorizáción világos határokat és sziklaszilárd következetességet számon kérőkön kívül), ha egy fogalom homályos és rugalmas határokkal, vagy éppen több prototipikus taggal rendelkezik?

A kezdetben kialakult kép miatt olyan merész elképzeléssel vágtam bele a dolgozatírásba, hogy a prototípus-elmélet problémáinak tüzetes vizsgálatán keresztül akár egy újabb prototípus-elméleti kritikát fogalmazhatok meg. Ez a kezdeti benyomások alapján alkotott homályos hipotézisem a dolgozat előrehaladtával nem csak megcáfolódott, de az ellenkezőjére is fordult, és mondhatni a problémák kritikájává vált.

Nietzsche nyelvelméletének vizsgálata – azon kívül, hogy alapvetően ráirányította a figyelmemet a problémára – elvezetett ahhoz a felismeréshez is, hogy a prototípus-elmélet némelyik kritikája és problémája olyan régóta meglévő kategorizációs kérdések

megválaszolását várja a prototípus-elmélettől, amelyekre az nem is kívánt és nem is tud válaszolni, egyszerűen azért, mert nem foghatja át a teljes kérdéskört. Ugyanakkor Rosch (2004) tanulmánya megvilágította azt a fontos alapot, hogy mi a prototípusok kialakulásának egyik lehetséges lényegi oka és elve, és hol érdemes őket keresni. A perceptuális kiugróság még Rosch cikkének elolvasása előtt megfogalmazódott számomra, mint lehetséges ok, amikor Nietzsche nyelvelméletén keresztül megértettem a prototípus-elmélet kritikáinak hiányosságait:

Emberi kategorizációról van szó, és a kognitív tudományok figyelembe is veszik azt a tényt (akárcsak Nietzsche), hogy az embert magát nem lehet elválasztani a megismeréstől és kategorizációtól. A világ és a fogalmaink nem teljesen azonosak, a kategorizációs rendszerünk pedig bizonyosan csak a megismerésünk kapcsán létezik, nem pedig a valóságban is. Kézenfekvő tehát, hogy az emberi viszonylatok határozzák meg az egyes fogalmak helyét és használatát, emberi fontosság szerint. Nietzsche alátámasztotta ezt az elképzelést az emberi relációk kapcsán (2012: 12), de örömmel láttam, hogy Rosch (2004) – nálam természetesen sokkal jobban – megfogalmazta az ok-okozati viszonyt: ami az ember számára fontos, az perceptuálisan kiugró lesz a többi beérkező információval szemben.

Nietzsche és elődei után mára újra kiemelkedő helyet foglal el a tudományokban az *emberi szemszög*, így a kategorizáció kapcsán a prototípus-elméletben is. Az emberi szemszög – amelynek része a testesültség, a képiség és a perceptuális kiugróság is – egy lényegi szempont, amelyet ha szem elől tévesztünk, könnyen a teljes önkényesség vagy az embertől szinte független szabályelvűség két végletének valamelyikében ragadhatunk.

Egy Albert Einsteinnek tulajdonított szállóige szerint: „Nem oldhatjuk meg a problémákat, ugyanazt a gondolkodásmódot alkalmazva, amellyel megteremtettük őket.”

De Nietzsche is hasonló jelenségről ír a tudomány működése kapcsán:

Amint láttuk, eredetileg a *nyelv* munkálkodik a fogalmak épületén, későbbi időkben pedig a *tudomány*. Miként a méh egyidejűleg építi a sejteket, s tölti meg a sejteket mézzel, úgy munkálkodik a tudomány feltartóztathatatlanul a fogalmak ama nagy kolumbáriumán, a szemlélet temetőhelyén, mindig új és magasabb emeleteket épít, megtámasztja, megtisztítja, megújítja a régi sejteket, mindeneelőtt pedig azon igyekszik, hogy ezt a gigantikusan feltornyozott polcos építményt megtöltse, és az egész empirikus világot, tehát az antropomorf világot, elrendezze benne. (2012: 18)

Kétségtelen, hogy a tudományok mindig is a kategorizáción: elválasztáson, megnevezésen és rendszerezésen alapultak. Ma úgy gondoljuk, ez az emberi elme alapvető működési elve, a megismerés kulcsa. Mivel így működik a gondolkodásunk, és így érthetünk meg bármit is, csak remélni tudjuk, hogy mégis megoldható a kategorizációs probléma ugyanazzal a gondolkodásmóddal, mint amivel teremtettük, mert nem látszik más lehetőség.

Bibliográfia

- BOROS Gábor, (főszerk.) 2007. *Filozófia*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EYSENCK, Michael W. – KEANE, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- GÓSY Mária. 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- KIEFER Ferenc. 2000. *Jelentéelmélet*. Budapest. Corvina Kiadó Vállalat
- LAKOFF, George. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press: <http://emilkirkegaard.dk/en/wp-content/uploads/George-Lakoff-Women-Fire-and-Dangerous-Things.pdf> – utolsó letöltés: 2014. nov. 18.
- NIETZSCHE, Friedrich Wilhelm. 2002. *A hatalom akarása*. Ford. Óvári Csaba. Cartaphilus Kiadó. Budapest.
- NIETZSCHE, Friedrich Wilhelm. 2012. *Az igazságról és hazugságról nem-morális értelemben*. Ford. Romhányi Török Gábor. Attraktor. Máriabesenyő.
- PLÉH Csaba – LUKÁCS Ágnes. 2014. *Pszicholingvisztika*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- ROSCH, Elenor. 2004. Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. in Pléh Csaba – Boros Ottilia. Ford. Pléh Csaba. *Bevezetés a pszichológiába*. Osiris Kiadó. Budapest.
- TOLCSVAI Nagy Gábor. 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó. Budapest.